

İslam Hukukunda Fulûs'un Değerinde Değişimi İfade Eden Dört Kavram: *Rahs, Galâ, Kesâd, Inkita*¹

Ömer Faruk HABERGETİREN

Yrd. Doç. Dr., Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Asst. Prof. Dr., Karabük University, Theology Faculty

Orcid ID: 0000-0001-9304-6726

ofhabergetiren@hotmail.com

Öz

İslam ülkelerinde kâğıt paranın tedavülüne kadar altın ve gümüşten üretilen “dinar” ve “dirhem” ile diğer metallerden üretilen ve “fels” (ç. fulûs) adı verilen para birimleri kullanılmıştır. Klasik kaynaklarda altın ve gümüşün para olarak yaratıldığı düşüncesi hakimdir. Bu nedenle değerinde/satın alma gücünde görülen değişim, yapılan işlemi hukuki yönden hiçbir şekilde etkilemez.

Fulûs ise itibari bir para birimidir. Bu para birimlerinde görülen değişim işlemi etkiler. İslam Hukuku kaynaklarında fulûs'un satın alma gücünde görülen değişim için dört terim kullanılır. Piyasadan tamamen çekilme/Kullanımdan kalkma için, “*inkita*”; tedavülünden kalkma “*kesâd*”; değer kazanma, “*galâ*” ve değer kaybetme için “*rahhs*” kavramları kullanılır. Yapılan akit sonucunda bu para, zimmette borç olarak bulunuyorsa ve ödeme günü değerinde bir değişme meydana gelmiş ise İslam Hukukçuları borcun ödenmesinde farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Makalede bu kavramlar ve mezheplerin/İslam hukuk ekollerinin bu durumlarda vermiş oldukları hükümler belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Para, Fels (Fulûs), Değer kaybı, Rahs, Gala, Kesad, Inkita'.

Four Concepts Expressing the Change in the Value of the Fulûs in Islamic Law: *Rahs, Galâ, Kesâd, Inkita*¹

Abstract

Until the paper money is cured in the Islamic countries, “dinar” and “dirhem” produced from gold and silver are used with currencies produced from other metals called “fels” (p. fulûs). Gold and silver are created as money in classical sources. For this reason, the change in value / purchasing power does not affect the transaction in any way from the legal side.

Fulûs is a nominal currency. The change in these currencies affects the transaction. Four terms are used in the Islamic Law sources for the change in the fulûs purchasing power. To withdraw completely from the market / To get rid of it, “*inkita*”; departing from the cessation “*kesâd*”; appreciation “*galâ*” and for depreciation of the concepts “*rahhs*” are used. Because of this act, if the money was a debt of embezzlement and a change in the value of the day of payment had come to the fore, the Islamic Lawyers had different opinions on the payment of debts. In this article, these concepts and the provisions of sects / Islamic law schools in these circumstances will be tried to be determined.

Keywords: Money, Fels (Fulûs), Depreciation, Rahs, Gala, Kesad, Inkita'.

¹ Bu çalışma “İslam Hukukunda Paranın Değer Kaybı ve Buna Bağlı Hükümler” isimli Yüksek Lisans tezinden aynı başlıklı bölümünün makale formatında geliştirilmesi ile üretilmiştir.

Giriş

Klasik İslam hukuku kaynaklarında para birimi olarak altın ve gümüşten mamul dinar ve dirhem ile diğer metallere üretilen fels (ç. fulûs) yer almaktadır.² Mal para olarak kabul edilen dinar ve dirhemler, değerlerini ürettikleri maddeden alırlar. Bu maddelere karşı insanların bir meyli, ilgisi bulunduğu için³ bunlardan üretilen paralar, her zaman ve zeminde revaç bulmakta ve yapılan tüm işlemlerde geçerli olmaktadır. Diğer bir neden de bu tür paraların değerinde çok az değişimin görülmesidir. Bu sebeple dinar veya dirhem cinsinden bir parayla yapılan akit sonrası zimmette borç olarak sabit olan değer, satın alma güçlerinde herhangi bir değişme görülse bile İslam hukukuna göre aynı para birimleri ile aynı miktarda ödenir, alacaklı ayrıca bir vade farkı isteyemez.⁴

Fels ise değerini üretildiği maddeden daha çok onu tedavüle sokan devletin/idarenin gücü, itibarı ve insanların da onu para olarak kabul edip kullanmasından alır. Değişik dönemlerde basılan fulûs'un, yönetimin değişmesi veya insanların değişik sebeplerle itibar etmemesi gibi nedenlerle, değerlerinde bir farklılık meydana geldiği, kısmen veya tamamen tedavülden kalktığı görülmektedir. Zimmette sabit olan borç, itibari olarak nakit sayılan fulûs ile meydana gelmişse, bu paraların ödeme günü geldiğinde, değerlerinde dört farklı durum ortaya çıkabilir. İslam hukukçuları, kitaplarında bu durumları kesâd, inkita', rahs ve galâ kavramlarıyla ifade etmişlerdir.

Bu çalışmada kavramların tanımı ve İslam hukukçuları tarafından bu durumlarda verilen hükümler belirlenmeye çalışılacaktır.

1. Kesâd (Tedavülden Kalkma)

Lügat kitaplarında Kesâd kelimesine "bitme, tükenme, geçersiz olma, kıymetsiz olma ve rağbetin azlığından dolayı revaçtan düşme, talep görmeme"

² Bu para birimleri hakkında bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 352-355; Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 368-371; İbrahim Artuk, "Fels", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 309-311. İlk İslam devletlerinden itibaren Osmanlı devletinin yıkılışına kadar bu para birimleri değişik isimler altında varlığını sürdürmüştür. Osmanlı döneminde kullanılan para birimleri hakkında bkz. Abdulkadir Atar, "XVIII. Asır Fetva Mecmuaları Işığında Osmanlı'da Tedavül Aracı Olarak Kullanılan Paralar", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, s. 1, 2017, ss. 61-85.

³ Ali İmrân, 3/14.

⁴ Muhammed Emin b. Ömer İbn Abidîn, "Tenbîhu'r-Rukûd ala Mesâilî'n-Nukûd", *Mecmûatu Resâilî İbn Âbidîn, Âlemu'l-Kütüb*, tsz., c. II, s. 63, 64.

şeklinde anlamlar verilmiştir.⁵ Mana bakımından aralarında yakınlık bulunduğu için kesâd kelimesinin aslının “fesâd” olduğu da belirtilmiştir.⁶

Mecelle şârihi Ali Haydar Efendi (1853-1935) kesâdı; “Bir paranın kâffe-i bilâdda revâcı sâkıt olması yani alınıp verilmekten düşmesi”⁷ günümüz İslam hukukçuları ise; paranın tamamen tedavülden kalkması,⁸ bir ülkede bulunmaz ve kullanılmaz hale gelmesi⁹ şeklinde tarif etmektedir.

Bu durum, parayı kullanıma sokan merciin onunla mübadeleyi durdurması ve diğer ülkelerin de muameleyi terk etmesi şeklinde olur, fıkıhçıların “Kesâdü’-n-nakd” dedikleri şey de budur.¹⁰ Kesâd halinde akde mevzu olan para piyasada bulunmaktadır, fakat para olarak geçerli değildir, yani insanlar arasında artık kullanılmamaktadır.¹¹ Tedavüle sokan idare bu para birimlerini basmayı durdurmuş, onları piyasadan çekmiş, sonuçta itibar kaybeden para, halk tarafından alım satım ve diğer işlemlerde kullanılmamaya başlamıştır.

Paranın kesâd durumu, zimmette sabit olan borçları etkiler. Bu borçlar üç nedenden kaynaklanmış olabilir. Borç, ya bir alışveriş akdi (bey’ü) veya karz akdi (para borcu) ve yahut mihr-i müeccel (ödenmesi sonraya bırakılmış mihr) gibi bir sebeple zimmette sabit olan alacak olabilir. Geçerli para birimi üzerinden sahit bir şekilde gerçekleştirilen akit sonrasında zimmette borç olarak sabit olan bedel yani semen, ödeme günü gelmeden tedavülden kalksa bunun hükmü konusunda İslam hukukçuları dört farklı görüş etrafında toplanmaktadır.

Birinci görüş: Tedavülden kalkan para, alım satımda eşyaya semen (fiyat) olmuşsa, akit batıl (geçersiz) olur. Bu görüşü ileri süren Ebu Hanife’dir (v.

⁵ Cemaleddin ebu’l-Fazl Muhammed b. Mükrim İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1414, “Keseda” md.; Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin Karahisârî, *Ahteri Kebir*, İstanbul, Matba’a-i Âmire, 1293, “Kesad” md.; İbrahim Mustafa vd., *Mu’cemu’l-Vasît*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 1986, “Keseda” mad.

⁶ Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Feyyûmî el-Hamevî, *el-Misbahu’l-Münîr fi Garîbi’ş-Şerhi’l-Kebîr*, Beyrut, el-Mektebetü’l-İlmiyye, tsz., “Kesada” mad.

⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürerü’l-Hükkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm*, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1332, c. I, s.340.

⁸ Abdulaziz Bayındır, “Paranın Değer Kaybetmesi ile Ortaya Çıkan Problemler ve İslam Hukukuna Göre Çözüm Yolları”, *İslam Açısından Enflasyon ve Çözüm Yolları*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1983, s. 22; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1993, s. 242.

⁹ Hayrettin Karaman, *İslam’ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1991, c. II, s. 239.

¹⁰ Nezih Kemal Hammad, “Tagayyurâtu’n-Nukûd ve’l-Ahkâm el-Müte’allikati bihâ fi’l-Fıkhî’l-İslâmî”, *Mecelletü’l-Mecmai’l-Fıkhî’l-İslâmî*, 1408/1987, c. III/3, s. 1663.

¹¹ Ali Bakkal, “İslam Hukukunda Para Faiz Telakkisi Zaviyesinden Enflasyon Farkının Ödenmesi Problemi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. I, Şanlıurfa, 1995, s. 60.

150/767).¹² Çünkü para tedavülden kalkmakla, semen olmaktan çıkmıştır. Zira semeniyeti ıstılâhen sabit olmuştu. Dolayısıyla, insanlar onunla işlem yapmayı bıraktınca semeniyet özelliği kalkar ve böylece satılan eşya semensiz kalacağından, alışveriş fasid olur.¹³ Borç, karz akdi veya müeccel mihirden kaynaklanmışsa işleme konu olan para, kesâda uğrasa da aynısını vermek gerekir. Çünkü zimmette bulunan ancak bu paranın kendisidir, başka bir şey değildir.¹⁴ Zimmette sabit olan bu borcun aynı şekilde misli ile ödenmesi gerekir.

Zeylâi'nin (v. 743/1343) naklettiğine göre burada Ebu Hanife'nin delili şudur: "Karz, iâredir; gereği ise aynın (iâre verilen şeyin) manen iade edilmesidir. Bu da (tedavülden kalkmış olsa bile) ancak mislini vermekle gerçekleşir. Çünkü karz akdinin sahih olması, semeniyete dayanmayıp, misle dayanması itibariyledir; (paranın karz olarak verilmesinde semeniyet, ona ilave bir unsurdur ve) kesâda uğramakla misil olmaktan çıkmış değildir. Bu nedenle tedavülden kalksa bile, borç olarak verilmesi sahihtir. Ceviz, yumurta ve ölçü, tartı ile işlem gören şeyler gibi semen olmayan maddelerin de borç verilmesi sahihtir. Eğer bu, manen iâre olmasaydı sahih olmazdı. Çünkü cinsin, kendi cinsi ile vadeli mübadelesi olurdu ki, bu haramdır. Buna göre, iâre edilen, alınan hükmen aynısıdır ve bunda tıpkı gasp edilen aynın iadesinde olduğu gibi revaç şart değildir. Bu noktada karz akdi gaspa benzer, çünkü o misli ile tazmin edilir."¹⁵

Kâsânî (v. 587/1191) de ek olarak şu hükümleri kaydetmektedir: "Rayiç fulûs ile bir şey satın alınıp da bu fulûs teslim edilmeden önce tedavülden kalkacak olursa, Ebu Hanife'ye göre akit münfesihi olur. Müşterinin, eğer duruyorsa satın aldığı eşyayı; kullanıp tüketmişse, (kıyemî bir mal ise) kıymetini, (misli bir mal ise) mislini iade etmesi gerekir." Karz akdi konusunda da "Kişi rayiç fulûs borç alsın, kabz ettikten sonra bu paralar kesâda uğrasa Ebu Hanife'ye göre borçlandırdığı şeyin adet/sayı olarak mislini/aynısını iade etmesi gerekir."¹⁶ Buna

¹² İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer, *Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 14012/1992, c. IV, s. 533-534; c. V, s. 268.

¹³ İbn Abidîn, *Tenbîhu'r-Rukûd*, II, 57, 59.

¹⁴ *El-Fetâvâ'l-Hindiyye*, Dâru'l-Fikr, 1310, c. I, s. 310; c. III, s. 105, 225; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi fi Tertîbi'ş-Şerâi'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986, c. V, s. 242; c. V, s. 395; Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî el-Bârî' ez-Zeylâi, *Tebyînü'l-Hakâik fi Şerhi Kenzi'd-Dekâik*, Kahire, el-Mektebetü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313, c. IV, s. 143; İbn Abidîn, *Tenbîhu'r-Rukûd*, II, 57-61.

¹⁵ Zeylai, *Tebyînü'l-Hakâik*, IV, 144.

¹⁶ Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, V, 242.

göre kesâda uğrayan fulûs yerine başka bir para birimi veya değeri ile ödeme yapılamaz.

İkinci görüş: Fulûs'un tedavülden kalkmasından sonra mislini iade etmek yeterli değildir. Borçlunun, akit yapılan nakdin değerini, muamelenin yapıldığı gün tedavülde bulunan diğer bir para birimi ile ödemesi gerekir.

Bu görüş Ebu Yusuf'a (v. 182/798) aittir, ayrıca Hanbelî mezhebinde tercih edilen, Malikî mezhebinde meşhur olmayan görüştür.¹⁷ Bu görüş sahiplerine göre, kendisiyle akit yapılan fulûs, zimmette borç olarak sabit olmuştur; zimmette sabit olan değerlerde helak/yok olma ihtimali bulunmaz. Kesâd durumu bu değerleri yok edici değildir, aksine ayıplı/kusurlu hale getirir. Bu da hak sahibi için muhayyerlik hakkı doğurur, dilerse akdi fesheder, dilerse fulûs'un kıymetini talep eder.¹⁸

Ebû Yusuf'a göre paranın kesâda uğraması durumunda akit batıl olmaz. Tedavülden kakma ihtimali ile, fulûs'la akit yapıldığı için bu durum, fesadı da gerektirmez. Kesâd durumunda, ödenmesi gereken meblağın teslimi zor olmuştur. Alışveriş sahih olarak kaldığına göre, kesâda uğrayan paranın alışveriş günündeki kıymetini vermek gerekir. Çünkü tazminat o güne göredir.¹⁹ Nasıl ki yaş, taze meyve ve sebze cinsinden bir şey satıldığında, teslim edilmeden önce bu maddeler bozulsa (telef olsa) aynısını vermek zor olduğu gibi, bunların da kıymeti verilir.²⁰ Buna göre itibari bir para birimi olarak kabul edilen fulûs da kesâda uğrama durumunda bu maddelere benzer, kıymetlerinin verilmesi gerekir.

Ali Haydar Efendi de konuya muhayyerlik noktasından yaklaşarak şunları kaydetmektedir: "Akd-i bey' üzerine vârid olan mağşuş semen, akdin vaki olduğu beldede kâsid ve sâir bilâdda râic olsa bayi' için hıyâr-ı 'ayb-ı semen vardır."²¹ "Semende hıyâr-ı 'ayb; O nev-'i semen kâsid olmayıb belki sâir bilâdda râic iken akdin vuku' bulduğu beldede gayr-i râic olsa bayi' 'ayb-ı semen sebebiyle muhayyerdir: dilerse o semeni aynen kabul, ister ise o semenin kıymetini ahz eder."²² Ancak semen satıcıya teslim edildikten sonra onun

¹⁷ Zeylaî, *Tebyînü'l-Hakâik*, IV, 142; Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn el-Buhûtî, *Keşşâfu'l-Kıma' an Metni'l-İkna'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz. c. III, s. 315; Muhammed b. Ahmed er-Rahûnî, *Hâşiye ala Şerhi'z-Zurkânî li Muhtasari Halîl*, Bolak, el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1306, c. V, s. 120; İbn Abidîn, *Tenbîhu'r-Rukûd*, II, 59; *el-Mevsûatu'l-Fıkhiyye*, Kuveyt, Vezâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1404/1427, c. XXI, s. 135.

¹⁸ Kâsânî, *Bedâi'u's-Sanâi'*, V, 242.

¹⁹ Abdülganî b. Tâlib el-Guneymî el-Meydânî, *el-Lubâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabi, 2012, c. I, s. 231.

²⁰ İbn Abidîn, *Tenbîhu'r-Rukûd*, II, 59.

²¹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, I, 380.

²² Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, I, 390.

elinde kesâda uğrarsa satıcının herhangi bir muhayyerlik hakkı yoktur, müşteriden başka bir bedel talep edilemez.

Hanbelîlerde tercih edilen görüşe göre kesâd durumunda borcun, zimmette sabit olduğu gündeki değer esas alınarak ödemenin ona göre yapılması gerekir.²³ Hanbelîlerden İbn Kudame (v. 620/1223) bu durumda uygulanacak hükmü şöyle kaydetmektedir: "Karz, fulûs ya da ufak paralarla (mukessere) olup, bunların yasaklanması veya muamelenin terk edilmesi halinde, karz olarak verenin bunların değerini alması hakkıdır. İster borç alanın elinde bulunuyor olsun, ister harcanmış olsun fark etmez, alacaklı da (kesâda uğrayan parayı) kabule zorlanamaz. Çünkü onlar, borçlunun zimmetinde iken ayıplı/kusurlu hale gelmiştir. Ahmet b. Hanbel (v. 241/855) ufaklık dirhemlerde bunu açıkça belirtmiş ve şöyle demiştir: Bunlarla değer tespiti yapar ve aldığı gün (diğer rayiç paralardan) ne kadarına eşit olduklarını bulur, sonra onu verir. Değerdeki düşüş miktarının az veya çok olması durumu fark etmez."²⁴

Malikî mezhebinde yer alan şaz (tercih edilemeyen) bir görüşe göre de zimmette fulûs cinsinden sabit olan borç, ödeme günü geldiğinde tedavülden kalksa kıymeti takdir edilerek ödenir. Satılan malın fiyatı konusundaki tespitin teslim (kabz) edildiği zamandaki değerine, ödemenin de rayiç (geçerli) para birimine göre yapılması gerekir.²⁵

Üçüncü görüş: Fulûs'un kesâda uğraması durumunda akit batıl olmaz, akit hangi para birimi ile yapılmışsa borçlunun, o paranın tedavülden kalktığı, yani en son revaçta olduğu gündeki kıymetini, diğer bir para birimiyle ödemesi gerekir. Bu, İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (v. 189/805) ve bazı Hanbelî fakihlerin görüşüdür.

İmam Muhammed'e göre, kıymetlendirme günü halkın onunla en son muâmele yaptığı -alışverişlerde- kullandığı gündür. Yine o gün, paranın yeni kıymete intikal zamanıdır. Akit yapılan paranın geçerli olduğu müddette aynen iadesi gerekirdi. Fakat tedavülden kaldırılınca yeni kıymete intikal etmiştir. Karz akdinde de durum böyledir. Çünkü kesâd sebebiyle, para semeniyet vasfını kaybetmiştir, aynısını, kabzettiği şekilde red etmek, artık mümkün değildir.²⁶

²³ Behûtî, *Keşşâfu'l-Kıma'*, III, 315.

²⁴ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *el-Muğni*, Mektebetu'l-Kahire, 1388/1968, c. IV, s. ٢٤٤.

²⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed İliş, *Minehu'l-celîl alâ Muhtasari Halîl*; Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1409/1989, c. IV, s. 532; Hammad, *Tagayyurâtu'n-Nukûd*, 1666.

²⁶ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebcut*, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1414/1993, c. XIV, s. 30; İbn Abidin, *Tenbîhu'r-Rukûd*, II, 59; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-*

Hanbelî mezhebinde yer alan bir görüşe göre de kesâda uğrayan paranın kullanımdan kalktığı ve insanların onunla muameleyi terk ettiği son gündeki değeri esas alınır. Çünkü para kullanımda ve geçerli olduğu sürece aynısını vermek gerekirdi, ancak para vasfını kaybedince -misli mallarda olduğu gibi- kıymete intikal eder.²⁷ Ancak bu görüş zayıf kabul edilmiş, mezhep içi fetvada esas olarak alınmamıştır.

Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed'e göre kesâd durumunda akit infisah etmez, fakat satıcı muhayyerdir; ister akdi feshedip malı geri alır, isterse semenin değerinin ödenmesini ister.²⁸ İmameyn, kendileriyle akit yapılan fulûs'u bir mal olarak değerlendirmiştir. Bunların tayin ile akitlerde semen/bedel olması caizdir. Bedel olarak belirlenen misli mallar ödeme gününde aynen bulunuyorsa aynısını vermek gerekir, bulunmadıkları takdirde ise misli mal, kıymete intikal eder. Kıymete intikal zamanı konusunda yukarıda belirtildiği gibi iki imam arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. İmam Muhammed tedavülden kalktığı günü esas alırken, Ebû Yusuf kabz gününü ölçüt olarak almaktadır.

İlk dönem klasik Hanefî hukukçularına göre -insanlara yumuşak davranmak için (rifkan bi'n-nâs)- fetvada esas olan İmam Muhammed'in görüşüdür.²⁹ Ancak son dönem Hanefî hukukçuları tarafından Ebû Yusuf'un fetvası tercih edilmiştir.³⁰ Ayrıca bu görüş *Mürşidu'l-Hayran'* da da kanunlaştırılmıştır.³¹ Bunun gerekçesini Hammâd, iki maddede özetlemektedir; birincisi, parayı çıkararak mercii muameleyi durdurması, geçerliliğini kaldırma ve değerini iptal etmedir. Çünkü fulûs yaratılış olarak değil, ıstılâhi olarak semendir. Böylece yapılan işlem, onu itlaftır/değerini yok etmektir. Bu durumda (alınan malın) bedelini ödemek gerekir ki o da tazminat kurallarına göre kıymetidir. İkincisi, satıcı, faydalanılan bir maddeyi, faydalı bir madde karşılığında vermiştir, ona bedel olarak (değerini kaybeden) faydalanamayacağı bir maddeyi vermek haksızlık etmek olacaktır.³² İfade edildiği gibi fulûs, para olarak kullanıldığı sırada sağladığı faydayı tedavülden kalkınca kaybetmekte ve asli haline

i İslamiyye ve Istilahat-ı Fıkhiye Kamusu, İstanbul, Bilmen Basım ve Yayınevi, c. VI, s. 95; Recep Özdirek, *İslam Hukukunda İşçilerin Verdiği Zararın Tazmini*, İstanbul, 2009, s. 146-148.

²⁷ Ebû'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed İbn Kudâme el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr ala Metni'l-Muknî*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-Arabi, tsz., c. IV, s. 357-358.

²⁸ Ali Bardakoğlu, "Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1992, c. VI, s. 18.

²⁹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, I, 390; Kaynaklar için bkz. Meydânî, *el-Lubâb fî Şerhi'l-Kitâb*, I, 231.

³⁰ İbn Abidîn, *Tenbîhu'r-Rukûd*, II, 60-61; Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmi*, İstanbul, Erkam Yayınları, tsz., s. 142, 367, 612.

³¹ Muhammed Kadri Paşa, *Mürşidu'l-Hayrân ilâ Marifeti Ahvâli'l-İnsân*, Bolak, el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1308/1891, md. 695.

³² Hammad, *Tagayyurâtu'n-Nukûd*, 1665.

dönmektedir. Bu da ondan beklenen özelliğin yok olmasıdır. Bu niteliğini kaybetmiş olduğu halde onun alınması gerektiğine hükmetmek, hak sahibine bir tür haksızlık yapmak olur.

Dördüncü görüş: Fulûs zimmette sabit olduktan sonra eda edilmeden veya eda günü gelmeden kesâda uğrarsa, borç sahibinin belirlenen felsten başka bir şey isteme hakkı yoktur. Genel olarak Şafîîlerin benimsediği, aynı zamanda Malîkî mezhebinde meşhur olan görüştür.³³ Bu durum hak sahibinin başına gelen semavi bir afet ve bela olarak değerlendirilir. Borcun alım satım veya karz akdinden kaynaklanmış olması fark etmez.³⁴

2. İnkita' (Piyasadan Çekilme)

Lügat kitaplarında kat' veya inkita' kelimeleri için; iki şey arasında ayrılma, kesilme, nihayete erme, vaktinin gitmesi, soğuk ve sıcaklık için sona erme; söz için, konuşan kişinin susup konuşmasına devam etmemesi anlamları verilmektedir.³⁵

Terim olarak inkita'; paranın piyasada bulunmaması, tedavülden tamamen kalkması, kişiler arası alım satımda, akitlerde hiçbir şekilde kullanılmaması ve hatta paraya ulaşılmasının dahi mümkün olmaması şeklinde tarif edilmiştir.³⁶ Kesâd durumunda paranın yerel veya bölgesel olarak kullanımdan kalkma durumu görülebilirken inkita' halinde ise bir genellik söz konusudur. Bu durumda paranın misli evlerde ve sarraflarda bulunsa bile, çarşı ve pazarda bulunmaz,³⁷ insanlar tarafından hiçbir şekilde tedavül aracı olarak kullanılmaz.

İnkita' halinde para piyasadan tamamen çekilmiştir. Bu durum parayı çıkararak mercin (yönetim/devletin) bir tercihi veya herhangi bir nedenle yok olması (değişmesi/yıkılması) şeklinde de olabilir. Tarihi süreçte yok olan pek çok ülkenin veya değişen idarenin para birimleri bu şekilde değerlendirilebilir. Bunların tedavüle soktukları para birimleri artık kullanılmamakta ancak müze gibi yerlerde ve özel koleksiyonlarda sergilenmektedir.

Bazı durumlarda halk sıkıntılı zamanlarında, savaş veya tabii afetler gibi iktisadi düzenin bozulduğu olağan üstü hallerde bu paraları ileride kullanmak amacıyla kıymetlerinden dolayı da saklamış olabilirler. Bu durumlarda güçlü

³³ Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-Muhtâc fi Şerhi'l-Minhâc*, Beyrut, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, tsz., c. IV, s. 258; Rahûnî, *Hâşiye ala Şerhi'z-Zurkânî*, V, 120.

³⁴ *el-Mevsûatu'l-Fıkhiyye*, XXI, 136.

³⁵ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, "Kata'a" md.; Karahisârî, *Ahteri Kebir*, "Kat'" md.; İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasît*, "Kata'a" mad.

³⁶ İbn Abidin, *Tenbihu'r-Rukûd*, II, 58.

³⁷ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, I, 340.

ve değerli para birimi piyasadan çekilir, yerini daha zayıf ve güçsüz paralar alır. İktisat literatüründe, “kötü para iyi parayı kovar” şeklinde bir deyim bulunmaktadır. Piyasaya giren değeri düşük para, alım gücü yüksek ve değer kazanan iyi parayı piyasadan çekilmeye zorlar. Halk iyi/kıymetli parayı maddi güvencesi için saklar. Kötü parayı da sakladığında, elinde tuttuğunda, zarar edeceği için elinden çıkarmaya çalışır.

Hanefî mezhebinde inkita‘ halinin akitlere etkisi üç imamın kesâd hakkında söyledikleri görüşler çerçevesindedir. Her üç imam da fulûs’un inkita‘a uğramasını, kesâd durumuyla benzer tutmuşlardır. Ebu Hanife’ye göre inkita‘ halinde akit münfesih olur. Eğer duruyorsa satılan şeyin aynen iade edilmesi gerekir. Mislî olup tüketilmiş ise, mislinin verilmesi; kıyemî ise kıymetinin ödenmesi gerekir. Eğer teslim alınmamışsa, bu alım satımın zaten bir hükmü yoktur.³⁸ İmameyn’e göre inkita‘ halinde akit batıl olmaz, çünkü paranın tedavülden kalkmasından sonra imkânsız olan, onun teslimidir. Bu durumda borcun kıymeti verilir. İmam Ebu Yusuf’a göre akdin yapıldığı zamanki paranın kıymeti, İmam Muhammed’e göre ise, insanların elinde tedavülde iken inkita‘a uğradığı son günkü kıymeti verilir. Çünkü bu vakit bedelin kıymete intikal zamanıdır.³⁹

Hanefî mezhebine göre fulûs’un değer kaybı altın ve gümüşe göre ölçülür ve değer tespiti de bu maddelere göre yapılır.⁴⁰ Zamanla gümüş, altın karşısında çok fazla değer kaybına uğrayınca altın esas alınmaya başlanmıştır. Uzun yıllar boyunca altın, sabit bir düzeyde kaldığı için onun esas alınması mantıktır. Buna göre İmam Ebu Yusuf’a göre akit günündeki fulûs-altın irtibatı, İmam Muhammed’e göre ise inkita‘ günündeki fulûs’un altın karşısındaki değerinin esas alınıp ödemenin ona göre yapılması gerekir.

Inkita‘ durumunda Hanbelî fakihler, muamelenin yapıldığı günkü kıymetin verilmesi gerektiği konusunda İmam Muhammed’le aynı görüştedirler.⁴¹ Şafiî ve Malikî hukukçulara göre ise, inkita‘ ve yok olma durumuna rağmen, bu para elde edilebiliyorsa ödemenin onunla yapılması, aksi takdirde kıymetinin ödenmesi gerekir. Borcun satım, karz veya başka bir muameleden kaynaklanmış olması fark etmez. Şafiîlerde, mutâlebe / alacaklının talebi anındaki veya takvîm / kıymetlendirme yapılabilecek en son kullanımda olduğu gündeki değer esas alınır.⁴² Malikîlerde ise bu konuda iki görüş

³⁸ Zeylaî, *Tebyînü’l-Hakâik*, IV, 142; İbn Abidin, *Tenbihu’r-Rukûd*, II, 59.

³⁹ Zeylaî, *Tebyînü’l-Hakâik*, IV, 142; İbn Abidin, *Tenbihu’r-Rukûd*, II, 59, 60; Ali Haydar Efendi, *Dürrü’l-Hükkâm*, I, 380.

⁴⁰ İbn Abidin, *Tenbihu’r-Rukûd*, II, 56–58.

⁴¹ İbn Kudâme, *Şerhu’l-Kebîr*, IV, 358.

⁴² Heytemî, *Tuhfetu’l-Muhtâc*, IV, 258; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî, *Nihâyetü’l-Muhtâc ilâ Şerhi’l-Minhâc*, Beyrut, Dâru’l-Fikr, 1404/1984, c. III, s. 413.

bulunmaktadır. Meşhur olan görüşe göre, istihkak / borcun ödenme günü ve inkita' zamanlarından akde en uzak olan günkü değer esas alınması gerekir. Diğer görüş ise mahkemeye intikal etmesi durumunda kadı tarafından karara bağlanan, hüküm verilen gündeki değer esastır.⁴³

3. Galâ (Değer Yükselmesi)

Lügat kitaplarında gulv veya galâ olarak yer alan kelime, haddi aşma, büyüme ileri gitme, kıymetinin ve fiyatının yükselmesi gibi manalara gelir.⁴⁴

Terim olarak galâ, "Paranın kıymetinin tezâyüd etmesi yani artmasıdır"⁴⁵ diğer bir tanımlama ile piyasada para miktarının azalmasıyla ortaya çıkan, para değerinin yükselmesidir.⁴⁶ Günümüz iktisadi şartlarında ender olarak görülen paranın sürekli değer kazanması, deflasyon haline benzer bir durumdur.

İktisadi açıdan paranın değer kaybetmesi mümkün olduğu gibi, değer kazanması da mümkündür. Fakat bu durum, ekonomik yapısı çok sağlam, iktisadi sıkıntılar ortaya çıkmayan nadir ülkelerde görülür. İslam hukukunda paranın değer kazanması ile ilgili hükümler, değer kaybetmesi ile beraber değerlendirildiği için bunlarla ilgili hükümler birlikte ele alınmıştır.

4. Rahs (Değer Kaybetme)

Lügat anlamıyla rahs veya ruhs, ucuzlama, değersiz olma, fiyatının düşmesi⁴⁷ ve "bir şeyin kıymetinin tenezzül etmesi yani eksilmesi"⁴⁸ manalarına gelir.

Terim olarak rahs, paranın değer kaybetmesi, artan mal fiyatları karşısında paranın yetersiz kalması şeklinde tarif edilmiştir. Özellikle altına nispetle gümüş, gümüşe nispetle diğer madeni paraların değerinde bir düşme veya yükselme görülür ise bu durum, fıkıh kitaplarında "rahs" ve "gala" kelimeleriyle ifade edilir.⁴⁹ Genel olarak sosyal ve iktisadi krizler veya ülke ekonomisinin kötüye gittiği durumlarda görülen "enflasyon" sürecinin ilk göstergesi, paranın değer kaybetme süreci içerisine girmesidir. Rahs durumunda görülen bu düşüş, mahiyeti bakımından enflasyondan farklı olsa

⁴³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Muhammed İliş, *Minehu'l-Celil Şerhu Muhtasari Halil*, Beyrut, Dâru'l-Fikr, 1409/1989, c. IV, s. 532; Rahûnî, *Hâşiye ala Şerhi'z-Zurkânî*, V, 120; Hammad, *Tagayyurâtu'n-Nukûd*, 1672.

⁴⁴ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, "Galâ" md.; Karahisârî, *Ahteri Kebir*, "Guluvv" md.; İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasît*, "Galeve" mad.

⁴⁵ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, I, 340.

⁴⁶ Bayındır, 22.

⁴⁷ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, "Rahese" md.; Karahisârî, *Ahteri Kebir*, "Rahs" md.; İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasît*, "Rahese" mad.

⁴⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, I, 340.

⁴⁹ Karaman, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, II, 239.

da benzer neticeler doğurmakta ve paranın mal karşısındaki değerine etki etmektedir.⁵⁰

Piyasada para miktarının çoğalması ile birlikte paranın satın alım gücü düşer. Artan fiyatlar karşısında, önceleri belirli bir fiyata alınan mal, bir süre sonra aynı fiyata satın alınamaz. Yükselen fiyatlar karşısında para, değer kaybedip güçsüz bir hale gelir. İslam hukukunda para değerinde (satın alma gücünde) görülen yükselme veya düşme halinde uygulanacak hükümler konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır.

Hanefîlerden Ebu Hanife, Şafiî, Hanbelî ve meşhur olan görüşe göre Malikî mezheplerine göre, paranın değer kazanması veya kaybetmesi durumunda borçlunun ödemesi gereken şey ne eksik ne de fazla, akitte tespit edilen ve borç olarak zimmette sabit bulunan bedeldir. Alacaklının bundan başkasını isteme hakkı yoktur.⁵¹ İmam Ebu Yusuf'un ilk görüşünde böyle düşündüğü, ancak sonradan bu hükmünden döndüğü nakledilir.⁵²

Hanefîlere göre rahs veya galâ halinde fulûs'un semen olma özelliği kaybolmaz ve bu nedenle akit fasid olmaz. Çünkü fulûs'ta semeniyet sıfatı insanların ona rağbeti olduğu sürece muteberdir. Bu şekilde bedel kaybolmaz/yok olmaz ve ayıplı/kusurlu hale de gelmez. Müşterinin borçlandığı fulûs'ları aynen vermesi gerekir. Bayiin bu durumda bir muhayyerlik hakkı yoktur.⁵³ Bu konuda Kâsânî şöyle demektedir: "Fulûs tedavülden kalkmasa, fakat değeri artsa, ya da düşse ittifakla bey' akdi münfesihtir. Müşterinin sayı olarak mislini vermesi gerekir. Burada kıymete itibar edilmez. Çünkü değer artışı veya düşüşü semen oluşun ortadan kalkmasını gerektirmez. Dirhemlerin de değerleri artıp eksilebilir, ama onlar bu hallerinde yine semendirler."⁵⁴ İbn Kudame de değeri yükselen veya düşen parayı, fiyatı pahalılaştıran veya ucuzlayan buğdaya benzetererek, akit hangi para birimi üzerinden yapılmışsa ödemede aynısının verilmesi gerektiğini söylemektedir.⁵⁵ Bu görüş sahiplerine göre tedavülden kalkmadan değerde görülen değişimin semen oluşa herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

İkinci görüş İmam Ebu Yusuf'un son görüşüdür. Ona göre: borçlu, değer artışına veya düşüşüne maruz kalan paranın, zimmette sabit olduğu gündeki değerini, tedavül eden (rayiç olan) diğer bir para birimi ile vermek zorundadır.

⁵⁰ Hayrettin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1991, c. II, s. 176.

⁵¹ İbn Abidin, *Tenbihu'r-Rukûd*, II, 60; İliş, *Minehu'l-Celîl*, IV, 532, V, 66-67; Rahûnî, *Hâşiye ala Şerhi'z-Zurkânî*, V, 121; Ebü'l-Ferec el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr*, IV, 358; Behûtî, *Keşşâfu'l-Kına'*, III, 315.

⁵² İbn Abidin, *Reddü'l-Muhtar*, IV, 534; *El-Mevsû'atu'l-Fıkhiyye*, XXI, 138; Hammad, *Tagayyurâtu'n-Nukûd*, 1672 .

⁵³ Serahsî, *el-Mebcut*, XIV, 26, 29.

⁵⁴ Kâsânî, *Bedâiu's-Sanâi*, V, 242; Hammad, *Tagayyurâtu'n-Nukûd*, 1674.

⁵⁵ İbn Kudame el-Makdisî, *El-Muğni*, IV, 244.

Buna göre, bey' akdinde, akit günündeki değer, karz akdinde ise paranın kabz edildiği günkü değer esas alınmalıdır.⁵⁶ Bu konuda mezhepte fetvaya esas olan, İmam Ebu Yusuf'un son görüşüdür.⁵⁷ Günümüzde vaktinde ödenmeyip geciktirilen borçlarda enflasyon farkının da ödenmesi gerektiği görüşünde olan fukahânın en önemli dayanak noktası bu görüştür.⁵⁸ İslam'daki "*Haksızlığa uğramama ve başkalarına haksızlık etmeme*"⁵⁹ ilkesine uygun olarak oluşabilecek mağduriyeti giderme açısından, çoğunluk fetvalar da bu doğrultuda verilmektedir.

Üçüncü görüş, Malikîlerin diğer görüşüdür: Buna göre para değerinde görülen değişim aşırı miktarda (fahiş) ise rahs veya galâ meydana gelen nakdin kıymetini vermek gerekir. Eğer böyle bir durum görülmediyse akit yapılan fulûs'un misli verilir.⁶⁰ Burada aşırı (fahiş) değişimden maksadın örfe göre o paradan beklenen menfaatin kaybolması veya alacaklı için ciddi bir zararın ortaya çıkma durumu olduğu söylenebilir. Bunların dışında diğer durumların dikkate alınmayacağı konusu açıktır.

Sonuç

Klasik İslam hukukçularına göre altın ve gümüş yaratılış bakımından paradır. Günümüze kadar da bu özelliğini korumuştur. Altından üretilen paralar "dinar" ve gümüşten üretilen paralar ise "dirhem" olarak isimlendirilmiştir. Bu paralar, kıymetlerini (asıl) maden değerlerinden alırlar. İslam hukukunda zenginlik nisabı, (fetvada esas olan görüşe göre ve) günümüzde altın ile ölçülmektedir.

Fels (ç. fulûs) bozuk para ihtiyacını karşılamak amacıyla devlet veya yetkilendirilen idareciler (valiler) tarafından altın ve gümüş dışında diğer metallere basılan paralardır. Bunların halk tarafından basımına izin verilmez. Bu paralar, kıymetlerini itibari değerlerinden alırlar. Tedavülden kalkmaları halinde ancak maden değerleri kadar bir kıymetleri bulunur.

İslam tarihi boyunca değişik nedenlerden kaynaklanan sebeplerle fulûs'un değerinde değişimler görülmüştür. Bu değişimler İslam hukuk kitaplarında farklı isimlerle adlandırılmış ve her duruma özel hükümler belirlenmiştir. Piyasadan çekilme "kesâd"; tamamen tedavülden kalkma "İnkita'"; değer kazanma "galâ"; değer kaybetme hali ise "rahs" olarak isimlendirilmiştir.

⁵⁶ İbn Abidin, Tenbihu'r-Rukûd, II, 60-61-63.

⁵⁷ İbn Abidin, Reddül-Muhtar, IV, 533; Ayrıca bkz. Mecelle 803, 891. maddeler.

⁵⁸ Bkz. Karaman, Mukayeseli İslam Hukuku, II, 176; Döndüren, 142, 367, 612.

⁵⁹ Bakara, 2/279; İbn Mâce, Ahkâm, 17; "Zarar ve mukabele bi'z-zarar yoktur" Mecelle md. 19.

⁶⁰ El-Mevsû'atu'l-Fıkhiyye, XXI, 138.

Bu durumlarda uygulanacak hükümler ise şöyle belirlenmiştir: Fulûs'la yapılan akitlerde, kesâd ve inkıtâ' durumunda para piyasadan kısmen veya tamamen çekildiği için -İslam hukukçuları arasında tercih edilen görüşe göre- akit gününde revaçta olan diğer bir para birimi ile kıymetlendirme yapılarak borç ödenir. Bu durumların dışında, satın alma gücünde görülen yükseliş (galâ) veya düşüş (rahs) ise dikkate alınmaz, akit yapılan para birimi ile ödemenin yapılır. Ancak Hanefi mezhebi imamlarından Ebû Yusuf'a göre bu durumlarda da değer kaybının ödenmesi gerekir. Bu fetva, günümüzdeki İslam hukukçularının çoğunluğuna göre kâğıt para biriminde "enfasyon sebebiyle görülen değer kaybının ödenmesi gerektiği" görüşünde temel alınmıştır. Uzun süreli borçlanmalarda tarafların mağdur olmaması, ortaya çıkan zararın giderilmesi noktasında bu fetva, maslahata daha uygun görülmektedir.

Kaynakça

Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, Dersaadet, Hukuk Matbaası, 1332.

Artuk, İbrahim, "Fels", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1995, c. XII, ss. 309-311.

Atar, Abdulkadir, "XVIII. Asır Fetva Mecmuaları Işığında Osmanlı'da Tedavül Aracı Olarak Kullanılan Paralar", *İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, c. 6, s. 1, 2017, ss. 61-85.

Bardakoğlu, Ali, "Bey'", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1992, c. VI, ss. 13-19.

Bayındır, Abdulaziz, "Paranın Değer Kaybetmesi ile Ortaya Çıkan Problemler ve İslam Hukukuna Göre Çözüm Yolları", *İslam Açısından Enfasyon ve Çözüm Yolları*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 1983.

Bilmen, Ömer Nasuhi *Hukuk-i İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiye Kamusu*, İstanbul, Bilmen Basım ve Yayınevi, tsz.

Buhûtî, Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn, *Keşşâfu'l-Kına' an Metni'l-İkna'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, tsz.

Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, İstanbul, Erkam Yayınları, tsz.

el-Fetâvâ'l-Hindiyye, Dâru'l-Fikr, 1310.

el-Mevsûatu'l-Fıkhiyye, Kuveyt, Vezâratu'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1404/1427.

Erdoğan, Mehmet, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, Rağbet Yayınları, 1993.

Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî el-Hamevî, *el-Misbahu'l-Münîr fî Garîbi's-Şerhi'l-Kebîr*, Beyrut, el-Mektebetü'l-İlmiyye, tsz.

Hammad, Nezhîh Kemal "Tagayyurâtu'n-Nukûd ve'l-Ahkâm el-Müte'allikati bihâ fi'l-Fıkhî'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-Fıkhî'l-İslâmî*, 1408/1987, c. III/3, ss. 1657-1682.

İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer, "Tenbihu'r-Rukûd ala Mesâilî'n-Nukûd", *Mecmûatu Resâili İbn Âbidîn*, Âlemü'l-Kütüb, tsz.

İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer, *Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr*, Beyrut, Dâru'l-Fıkr, 14012/1992.

İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî, *el-Muğnî*, Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968.

İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *eş-Şerhu'l-Kebîr ala Metni'l-Muknî*, Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-Arabi, tsz.

İbn Manzur, Cemaleddin ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1414.

İbrahim Mustafa vd., *Mu'cemu'l-Vasît*, İstanbul, Çağrı yayınları, 1986.

Karahisârî, Muslihiddin Mustafa b. Şemseddin, *Ahteri Kebîr*, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1293.

Karaman, Hayrettin, *İslam'ın Işığında Günün Meseleleri*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1991.

Karaman, Hayrettin, *Mukayeseli İslam Hukuku*, İstanbul, Nesil Yayınları, 1991.

Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâi'u's-Sanâi fî Tertîbi's-Şerâi'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986.

Meydânî, Abdülganî b. Tâlib el-Guneymî, *el-Lubâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Beyrut, Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 2012.

Muhammed Kadri Paşa, *Mürşidu'l-Hayrân ilâ Marifeti Ahvâli'l-İnsân*, Bolak, el-Matbaatu'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1308/1891.

Özdirek, Recep, *İslam Hukukunda İşçilerin Verdiği Zararın Tazmini*, İstanbul, 2009.

Rahûnî, Muhammed b. Ahmed, *Hâşiye ala Şerhi'z-Zurkânî li Muhtasari Halîl*, Bolak, el-Matbaatu'l-Emîriyye, 1306.

Sahillioğlu, Halil, "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 352-355.

Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, 1994, c. IX, ss. 368-371.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *el-Mebsût*, Beyrut, Dâru'l-Marife, 1414/1993.

Zeylaî, Ebû Muhammed Fahrüddîn Osmân b. Alî el-Bârî, *Tebyînü'l-Hakâik fi Şerhi Kenzi'd-Dekâik*, Kahire, el-Mektebetü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1313.

